

Ontstaangeschiedenis van de Hervormde Gemeente te Dongen

DE HERVORMDE GEMEENTE TE DONGEN (deel 2)

A.M.C. Zom (archivaris) en Lucas van der Hoeven (sociaal wetenschapper).

In deel I van deze reeks van artikelen, beschreven wij in het kort over de geschiedenis van Dongen, de vestiging van de Protestantse kerk in Dongen en over de eerste, moeizame benoemingen van de predikanten Cornelius Jansen en Cornelius Lanius. Deze aanstellingen vonden plaats in een zeer roerige tijd, waarbij de politieke en sociale verhoudingen sterk onder druk stonden. Deze opkomst ervan, was een gevolg van de invloed van de Reformatie (Luther, Calvijn, Zwingli en Huss) in Noordelijk Europa in de 16de eeuw. Maar leidde ook tot een tegenreactie van de R.K. kerk middels het Concilie van Trente 1545 tot 1563, waarbij zij hervormingen doorvoerde en de grondslagen van het geloof vastlegde. Om de invloed van de Reformatie en de Contrareformatie op het in de jonge Republiek Holland gevoerde beleid op de lokale gemeenschappen te begrijpen, is het noodzakelijk om enige hoofdlijnen daarvan te verduidelijken. Want daardoor wordt helder, waarom 's Gravenmoer geheel protestants werd en in Dongen slechts een gering aantal inwoners zich tot het nieuwe geloof bekeerden.

Contrareformatie

Dit concilie was een bijeenkomst van bisschoppen in van 1545 tot 1563 gehouden in Trente in Noord Italië. De bijeenkomst had tot doel om de misstanden en misbruiken binnen de Katholieke Kerk aan te pakken als reactie op de Reformatie. Er diende duidelijkheid te komen over de door protestanten betwiste geloofspunten. Op dat concilie werden in 126 stellingen, onderdelen van de protestantse leer als dwaling gekenmerkt. Verder werd de canon van de Bijbel vastgesteld, welke overgeleverde teksten wel of niet als geïnspireerde geschriften werden aangemerkt en dat de openbaring slechts zou bestaan uit de Heilige Schrift en de kerkelijke traditie. Tevens werden de geloofswaarheden zoals de erfzonde, de zaligmaking, de zeven sacramenten, de aflaten, de heiligenverering en het vagevuur opnieuw bevestigd. Het Latijn werd als enige liturgische taal aangemerkt. Het werd geestelijken verboden om meer kerkelijke ambten tegelijkertijd uit te oefenen en zij dienden het celibaat te respecteren. Priesters moesten een betere opleiding krijgen aan seminaries, geleid door de bisschoppen. Gelovigen dienden te worden onderricht via de catechismus en prediking.

Deze hervormingen werden door de protestanten als onvoldoende en te-laot gekarakteriseerd. Daardoor bleef de polarisatie tussen de traditionele en nieuwe geloofsopvattingen toenemen, ook in de nieuw gevormde Republiek.

Situering van Dongen omstreeks 1600

Rond 1600 lag Dongen als grensgemeente in het uiterste noordoosten van de Baronie van Breda. In het noorden bevond zich de grens tussen de gewesten Holland en Brabant. Aan de oostkant van Dongen grensde het Land van Breda aan de Meijerij van 's-Hertogenbosch. Het dorp Dongen valt als onderdeel van de 'heerlijkheid' Breda geheel onder de invloedssfeer van deze stad. Als Brabants grensdorp stond Dongen ook onder de invloed van Holland en vooral van de vestingstad Geertruidenberg.

Rond 1600 bestaat Dongen uit enkele afzonderlijke woonkernen, die onderling verbonden waren door zandwegen over grotendeels woeste grond waarin zich verspreid liggende boerderijtjes en kleine akker complexen bevinden. De belangrijkste kernen waren 'Heuvel' – daar bevond zich een houten brug om het riviertje de Donge over te steken; het 'Kerkkwartier', dat de Kerkstraat en de bebouwing in de onmiddellijke omgeving van de oude kerk omvatte. Andere kernen waren 'De Ham', waar het huidige gedeelte

van de Lage en Hoge Ham tussen Achterhuizen en Bolkensteeg werd bewoond en de 'Bergen' waar het westelijke deel ervan was bewoond - de huidige St. Josephstraat en Oude Baan. De onderlinge afstanden tussen deze woonkernen varieerde tussen de 500 en 1000 meter. Aan de noordgrens van Dongen bevonden zich nog twee woonkernen 'Klein Dongen' en 'Dongevaart'. Beide gelegen langs de oorspronkelijke turfvaarten, die voor de ontginning van de uitgestrekte venen waren gegraven. Zij bevonden zich op zo'n 1500 en 2600 meter van 'De Ham' vandaan. Een hecht dorpsbeeld met een min of meer aaneengesloten bebouwing bood Dongen in het begin van de 17de eeuw zeker niet!
Pas vanaf het einde van de 18-de eeuw groeit Dongen langzaam uit tot een volgroeide woonkern.

Breda en Geertruidenberg

De opkomst van het Calvinisme in Holland, leidde in 1566 door verschillende oorzaken tot de Beeldenstorm. De Spaanse koning Philips II besloot daarop tot een veldtocht geleid door de Hertog van Alva in 1567. De eerste grote veldslag vond bij Heiligerlee in 1568 plaats. Destijds begon de tachtigjarige oorlog tussen de Nederlanden en Spanje en die eindigde met de vrede van Munster in 1648. Voor zover oorlogshandelingen zich in de westelijke helft van het huidige Noord-Brabant afspeelden, concentreerde de strijd zich voornamelijk op het veroveren van de steden Breda en Geertruidenberg. Het in handen hebben van een stad betekend ook controle uitoefenen over het omringende platteland. In 1573 viel Geertruidenberg in Staatse handen en Breda in 1577. Voor de protestantse hervormers vormde dat de gelegenheid om hun invloed ook over het platteland uit te breiden. Geertruidenberg gold als centrum voor de verbreiding van het Calvinisme. Ook vanuit Breda werd het grensgebied tussen Holland en de Meierij van Brabant rijp gemaakt voor de Reformatie. De wisselende heroveringen door Spanjaarden en Hollanders van beide steden konden dit proces niet meer stoppen.

Het Twaalfjarig Bestand

Vanaf 1606 werd informeel onderhandeld tussen de Spaanse overheersers en de Hollandse opstandelingen over een staakt-het-vuren. Uiteindelijk sloten zij op 9 april 1609 in Antwerpen een Twaalfjarig Bestand tot 1621. Daardoor ontstond er een diagonale scheidslijn van Bergen-op-Zoom naar Grave tussen de gebieden die onder Spaans of Staats gezag staan. Zo behoorden

Omstreeks 1910

Geertruidenberg en Breda tot Staatse gebieden en bevond 's-Hertogenbosch zich in Spaanse handen. Belangrijke bepalingen in het akkoord waren onder meer, dat gebieden die door elk der partijen werden gecontroleerd zullen gerespecteerd blijven; dat de opstandelingen instemden met een kerkelijke status quo in de Staatse gebieden. Met uitzondering van de gebieden die deel uitmaakten van de 'Unie van Utrecht'. Deze laatste bepaling behelst dat voor zover het de Baronie van Breda betreft, dat de rooms-katholieken en Hervormden elkaar niet naar het leven zullen staan. Noch dat zij pogingen zouden ondernemen om hun invloed uit te breiden. Het is echter nauwelijks voorstelbaar, dat de Spanjaarden hoge verwachtingen hadden over de handhaving van de kerkelijke status quo door Staatse troepen. Onmiddellijk na het ingaan van het Twaalfjarig Bestand in de Staatse gebieden van Brabant, probeerden zowel katholieken als protestanten hun invloed te vergroten ten koste van de andere denominatie. De Hollanders hielden zich bij deze activiteiten van Hervormden niet afzijdig. Waar mogelijk werden zij financieel gesteund, zoals bij het toekennen van predikantstraktementen. Toch wordt deze steun met de nodige terughoudendheid verleend, wellicht om de vrede niet teveel geweld aan te doen. Maar ook dat een dergelijke steun na afloop van het Twaalfjarig Bestand wel eens verspilde moeite, zou blijken te zijn.

Tijdens het 'Twaalfjarig Bestand' (1606 – 1621) traden de godsdienstige tegenstellingen binnen de protestantse kerkgemeenschap scherper voor het voetlicht. Volgelingen van Jacobus Arminius (1560-1609) - de Remonstranten of rekkelijken - weken af op het punt van de predestinatie, de vrije wil en de erfzonde, vastgelegd in de Nederlandse Geloofsbelijdenis én de Heidelbergse Catechismus.

De Remonstranten zetten zich af tegen bindende belijdenisgeschriften, waarin de Bijbel interpretatie is vastgelegd. De Remonstranten richtten zich tot de Staten van Holland en West-Friesland om steun te krijgen tegen hun uitsluiting van de publieke, contra-remonstrantse kerken. Daarmee was het een politieke kwestie geworden. Raadpensionaris van Oldenbarnevelt stond evenals prins Maurits aanvankelijk onverschillig tegenover alle religieuze meningsverschillen. Van Oldenbarnevelt wilde echter zeggenschap over de Kerk verkrijgen om rust te brengen in de gewesten. De calvinistische predikanten wensten echter geen enkele inmenging van de staat in hun geloofsopvatting. Op het moment dat Van Oldenbarnevelt ruimte vroeg voor de remonstrantse leer van de Leidse hoogleraar Jacobus Arminius, escaleerde het conflict. Maurits zag in de calvinisten een bondgenoot tegen Van Oldenbarnevelt en sloot zich aan bij de contraremonstranten, die de leer van de Leidse hoogleraar Franciscus Gomarus aanhingen. Na drie jaren politieke strijd, werd in 1619 de Synode van Dordrecht bijeen geroepen voor een definitief oordeel over deze kerkelijke twisten. Deze besloot onder meer tot een Statenvertaling van de Bijbel, maar ook dat de standpunten van Gomarus tot de kerkleer van de Gereformeerde Kerk behoorden. Daardoor ontstond er een kerkscheuring, waarna de Arminianen de Remonstrantse Broederschap in september 1619 oprichtten. Voor een speciaal tribunaal werd Van Oldenbarnevelt ter dood veroordeeld en op 13 mei 1619 op het Binnenhof onthoofd. Met de dood van Van Oldenbarnevelt en het verbod op de Remonstrantse leer was de binnenlandse strijd in het voordeel van Prins Maurits beslist. De invloed van deze nationale kwestie had ook grote gevolgen voor de lokale geloofsgemeenschappen. Zo behoorde 's Gravenmoer tot het gebied van Holland, met als gevolg dat vrijwel de gehele bevolking zich tot het protestantse geloof bekeerde. Dongen viel onder de Baronie van Breda – onder heerschappij van de Oranjes zelf - waar de katholieken werden getolereerd. Het geringe aantal aanhangers van het protestantisme in Dongen bleek geen beletsel om de bezittingen van de Rooms Katholieken op te eisen. Uiteindelijk kregen de protestanten de (oude) R.K. Laurentiuskerk in 1648 in handen.

's Gravenmoer: protestants

's Gravenmoer behoorde tot het gewest Holland en valt onder het gebied van de 'Unie van Utrecht'. Deze overeenkomst tussen een aantal Nederlandse gewesten werd op 23 januari 1579 getekend. Daarin werd bepaald dat de gewesten zich gezamenlijk zouden inzetten om de Spanjaarden het land uit te jagen en tevens werden een aantal staatkundige zaken geregeld zoals defensie, belastingen en godsdienstvrijheid. Op aandringen van Holland en Zeeland werd het artikel over de geloofsvrijheid zodanig gewijzigd dat er in ieder gewest slechts ruimte was voor uitsluitend katholicisme óf uitsluitend calvinisme. Deze bepaling zou binnen enkele jaren leiden tot het uitgesproken calvinistische karakter van de aangesloten gewesten. Het werd moeilijk om openlijk katholiek te zijn zonder Spaansgezind te lijken, hoewel Willem van Oranje ijverde voor verdraagzaamheid. Na het ontstaan van de Unie volgde een snelle ontwikkeling die in Holland en Zeeland de beloofde godsdienstvrijheid voor katholieken feitelijk afschafte (hoewel niet juridisch); daarnaast namen in Utrecht en andere delen van de Unie Calvinisten talrijke kerken over. Dus op nauwelijks 2.500 meter van Dongen bestond er dus géén beperking voor de verbreiding van de Reformatie en is er ook géén sprake van een handhaving van de kerkelijke status quo. In 's Gravenmoer zette de hervorming dan ook onmiddellijk door, na het ingaan van het Twaalfjarig Bestand. In 1610 werd daar de predikant Gosuinus Buijtendijck bevestigd en de kerk van de Rooms-Katholieken ontnomen. In 1611 week de pastoor van 's Gravenmoer uit naar Dongen, waar hij al vanaf 1594 als plaatsvervangend pastoor optrad. Deze plattelands pastoor, Jan van Beieren, stond niet bekend als een "goede herder". Zoals vele priesters in die jaren leeft hij in concubinaat en nam zijn pastorale taken niet zo nauw. Zijn pastorale arbeid werd in de jaarlijkse visitatieverslagen als uitgesproken slecht beoordeeld.

Ook binnen 's Gravenmoer functioneerde Jan van Beieren niet veel beter, mogelijk een verklaring voor de geloofsoverstap van veel dorpingen, maar ook zijn weerslag vond in de aangrenzende Dongense kernen Dongevaart en Klein-Dongen.

Classicale ontwikkelingen

Na de verovering van Breda - door Maurits in 1590 - schaarde deze stad zich met de gehele Baronie onder de classis Dordrecht. Binnen deze classis vormde het land van Breda een regionale kring, hoewel er alleen in Breda een zelfstandige Hervormde gemeente bestond. In een aantal dorpen zijn wel hervormingsbewegingen waar te nemen, waarvan sommige ook door predikanten uit Breda werden bediend. Toch doen zich al vrij snel tekenen voor die er op wijzen, dat Breda een zelfstandige classis zou willen worden. Er ontstaat in 1607 enige wrevel, als de Bredase predikanten proberen om de pastoors te vervangen door predikanten, die niet ondersteund werd door de classis in Dordrecht. Deze laatste meende dat dergelijke activiteiten niet de goedkeuring van de landelijke overheid zou krijgen, die dan juist volop in onderhandeling was over de voorwaarden om tot een het Twaalfjarig Bestand te komen. Bovendien wilde de classis in Dordrecht voorkomen dat haar gebied zou worden ingeperkt. Tenslotte droegen enige

Omstreeks 1910

meningsverschillen over de kerkorde nog eens extra bij tot het Bredase streven naar afscheiding. Tijdens het Twaalfjarig Bestand werden in enige dorpen nieuwe Hervormde gemeenten gesticht – zoals in Oosterhout, Dinteloord en Roosendaal in 1613, Leur en Terheijden in 1614. Terwijl Ginneken en Teteringen door de Bredase

predikanten reeds werden bediend. Mede door deze ontwikkelingen, acht Breda de tijd rijp voor een eigen zelfstandige Classis. In 1614 vond een officieuze afscheiding van de "Classis" Breda van de Dordtse Classis plaats. In 1615 bereidde de Bredase classis uit met Zundert en Chaam, dat aan de Hervormde gemeente Ginneken werd toegevoegd. Deze Classis afsplitsing werd in 1616 officieel erkend. De Raad van State beschikte op 12 december 1615 positief op een rekest van de Bredase predikanten, dat uit de algemene middelen van het land van Breda financiële ondersteuning aan deze classis ter beschikking diende te worden gesteld. Vanaf 31 augustus 1616 vergaderde de Classis van Breda geheel zelfstandig en werden er notulen van haar Classicale vergaderingen opgemaakt. De noordgrens van de Classis van Breda valt dan samen met de landsgrens tussen de gewesten Holland en Brabant. Met als gevolg was Dongen dus ook in Classicaal opzicht een grensdorp.

In feite startte de Classis Breda in 1616 met slechts zes Hervormde gemeenten. Nog datzelfde jaar werd Dinteloord toegevoegd en in 1618 volgde Roosendaal. Toch vormden acht gemeenten een te

smalle basis voor een volwaardige Classis. Zowel predikanten als de magistraat van Breda deden veel moeite om dit aantal uit te breiden door zoveel mogelijk predikanten aan te stellen. Maar niet alle gemeenten-in-oprichting bleken al rijp voor een zelfstandig bestaan. Zo werkte er in 1616 in Rijsbergen al een predikant, maar was er pas in 1648 sprake van een Hervormde gemeente.

Ook de hervormde gemeenschap in Dongen was onderhevig aan dit spanningsveld tussen geografische, politieke en kerkelijke ontwikkelingen. Al met al geen ideaal klimaat. In 1618 werd door enkele Dongenaren de bevestiging van een predikant min of meer afgedwongen, maar ook deze gemeente bleek nadien nog niet levensvatbaar te zijn.

Reeds in het eerste deel van deze serie gingen wij in op de aanstelling van Mr. Cornelius Jansen en de benoemde en terugkeer van Cornelius Lanius. *Wordt vervolgd*